

Janus Pannonius epigrammái

A humanistáktól felújított epigramma eléggé tágan értelmezett műfaj volt, magába foglalt, mint nevének etimológiája is jelzi, minden felíratra alkalmas, rövidebb költeményt. Általában három fő válfaját művelték: a szatirikus, az erotikus és az ún. monumentális, azaz dicsőítő epigramma válfajt. Mindegyik művelésénél valamelyik görög vagy római szerző epigrammái szolgáltak követendő mintául. A fiatal Janus ezen az aránylag kitaposott ösvényen járt, és mind a három válfajban szinte ontotta az epigrammákat. Az első kettőben kiemelkedő eredménnyel, a harmadikban már kevésbé sikeresen.

Az értelmileg túlfejlett és ennek reakciójaként érzelmi fejlődésében elmaradt csodagyerek a legracionálisabb költői műfajban, az epigrammában megtalálta belső és külső élményeinek

adekvát művészi kifejezési formáját és eszközét. S a követendő mintát is a római epigrammák nagymesterében, Martialisban, kihez így írt: "a versírásban vetélytársad lettem," és "ha kölcsönadnád nékem lelkedet, hidd el, magamból is hozzáteszek majd." Ebben is egyedülálló: a korabeli humanisták Martialist mintául nemigen választották.

Szatirikus, csipkelődő epigrammáinak élményanyagát nagyrészt a ferrarai iskola és konviktus adta. Janus szeme a közvetlen környezetében felmerült apróságokon akadt fenn, melyek egy kis közösség életében nem is látszanak apróságoknak. Diákcsínyek, ugratások, kisfejű, vörös hajú, fölényeskedő vagy hazug társak, irodalmi vetélkedések, perpatvarok vagy egy-egy esemény, mint például Guarino egyik fia cselédlányuk fejét elcsavarta – adták az alkalmat, hozták a témát és a figurákat. Néhány telibe találó, éles és élces disztichonnal örököltette meg őket a kárvallottak bosszantására, társai mulattatására, de ugyanakkor humanista irodalmi igényvel és igényességgel, szélesebb olvasóközönségre is számítva. Feltűnik ezekben nem mindennapi jellemző és tömörítő készsége, a kicsiségekben is a lényegeset és a tipikusot meglátó szeme, a látottakat hajszálnyi pontossággal, ötletesen, sziporkázva rögzítő stílusa és a latin nyelv virtuóz kezelése. Ezek a képességei emelték kora legjobb humanista epigrammaköltői közé.

Jellemzésül vegyük példának a Gryllusra írt epigrammáját (Ad Gryllum): Megrágalmaztál, hogy medvetejen nevedtem

Otthon, Gryllus, mert annyira vad vagyok én.
Hát jó, nősténymedve a dajkám: néked azonban,
Gryllus, nem medve volt az anyád, de szuka.
(Végh György ford.)

A Gryllus csúfnévvel – amely tücsköt, malacot, illetve különféle állatokból összetákolt szörnyet jelent – és ezzel az epigrammával egyik patrícus származású olasz diáktársának vágott vissza, ki őt durva, műveletlen barbárnak csúfolta. A "barbár" szóban töményen benne foglaltatik az olasz polgár vélt magasabbrendűségének tudata a szerinte betolakodott, megtűrt idegennel, "hegyentűli"-val szemben. Janus ott fogja meg az ellenfelet, ahol az támad, és ott üt rajta, ahol az annak legjobban fáj. Szerkesztési módja: az epigramma első három sora az előkészítés, a tények előadása ártatlan képpel, nem is sejtetve a támadó szándékot, majd az utolsó sorban jó a váratlan fordulat, a kegyelemdöfésnek beillő csattanó. A csattanó – mint többi epigrammaiban – itt is egy többértelmű szójátékra épül. A szuka (a latinban: lupa, nőstényfarkas) egyrészt céloz Gryllus olasz származására, a Róma alapítóit, Romulust és Remust szoptató nőstényfarkasra, másrészt utcanőt, szajhát jelent.

{230.} Egy-egy hálásabb téma kapcsán nem elégedett meg egy epigrammával, hanem az ókori szerzők, főként Martialis példájára tárgyát szellemesen és nagy ötletességgel több oldalról közelítette és világította meg, epigramma-sorozatokat írt. E nemből a legnevezetesebb az a kitűnően megkomponált epigramma-füzére, melyet az 1450. évi jubileumi szentévnék szentelt.

Ezt V. Miklós pápa hirdette meg kiürült kincstárának és megtépázott tekintélyének helyreállítására. A szentévek fő vonzereje az volt, hogy az akkor Rómába zarándokló hívő könnyített feltételek mellett nyerhette el a "teljes búcsút": az addig elkövetett bűneiért járó

másvilági büntetés elengedését. A felhívás Európa-szerte nagy visszhangra talált, s az Itáliában fel-felcsapó pestisek ellenére százezrek tolongtak Rómába, s velük tódult a pénz is.

A felvilágosult humanisták nem jó szemmel nézték ezt az egyszerű hívők hiszékenységére és zsebére számító szentévet, s külön véleményüknek hangot is adtak. Köztük a 16 esztendő Janus is. Mondanivalóját hét epigrammából összefűzött ciklusba sűrítette.

A vezér-epigramma (Deridet euntes Romam ad iubilaeum (Kikacagja a római búcsúsokat)) nyitánya egészen himnikus, mintegy a búcsúsok világnézetével azonosul; 1450 esztendeje, hogy az örök Atya szent Fia a Szűztől megszületett ... Már az ájtatosságot mímelő sorokban is megbúvik egy másik értelem, mely a zarándokokat tizedelő pestisre utal: Most közelebb van az üdv, feljutnod könnyű a mennybe

A hitvány földről, tárva mi nagy kapu van.

S íme, a Tajo és a Don közti földekről tódul a nép, alig férnek el az országutakon. E jámborkodó bevezetésre jó a csattanó, a költő állásfoglalása, melyet egy szójáték még inkább kiélez: Vak hite által e nép üdvöt nyer-e, nem tudom én azt.

Ám bizton tudom azt, hogy nyer a pápa vele.

(Hegedűs István ford.)

A ciklus második darabjában (De eodem (Ugyanarról)) a külföldi búcsújárókhoz fordul: "Mért töritek magatok gazdaggá tenni a taljánt? Hát a hazájában senki sem üdvözl-e?" A körképből nem maradnak ki a kocsmárosok sem, kik a pápa után legtöbbet "nyertek"! Négy gunyoros epigrammával éneklí ki őket: legfőbb vágya a kocsmárosság, hisz ha a szentév még egy évig tart, valamennyi olyan gazdag lesz, mint Firenze híres bankárja, Cosimo Medici. Cinkos iróniával teszi még hozzá: most van a szent idő, jól használják ki, mert soká lesz a következő jubileum.

A ciklus-szerkesztésnél is az egyes epigrammaiban használt technikát alkalmazza: a záró epigrammára hagyva leglényegesebb mondanivalóját s a döntő csattanót.

Az ezt előkészítő epigrammák célzatával még egy középkori egyházi reformer is egyetérthetett, látszólag nem a vallást támadják, csak a visszaéléseket: Krisztus földi helytartója pénzért árulja a földöntúli örök üdvösséget, mint {231.} a kocsmárosok a borukat. Ezek után még nagyobb hatású a befejező darab (Galeotti peregrinationem irridet (Kigúnyolja Galeotto zarándoklását)), mely a középkor vallásos ideológiáját gyökerében támadja és tagadja. Ezt barátjához, Galeotto Marzióhoz címezte, aki humanista létére beállt a búcsúsok közé, s ezzel közös eszményeiket megcsúfolta. Pedig a vallás már csak a vénasszonyoknak való, a hiszékeny, "agyrémeektől rettegő tömeg"-nek, melyet a humanista értelmiségi lenézett. Az újkor embere, a humanista már nem hiszi azt, amit a versben név szerint is említett franciskánus népszónokok magas szószékeikről "alárikácsolnak", hanem azt tartja és hirdeti, amit az antik ateista filozófusok tanítottak, mint például Theodorus, "ki nem hitt istenekben". Erkölcsi zsinórmértékét sem a keresztény etika szabja meg, hanem Epikurosz, "ki azt tanítja: legfőbb rossz a kín," ami szöges ellentétben állt a keresztény siralomvölgy-koncepcióval. A kegyeskedő hangon indított ciklus

utolsó sora pedig visszaperel a himnikus nyitányra, az egész ciklus értelmét összegezve: "Hívó ember költő [azaz humanista] nem lehet!"

Hasonló kvalitásokat árul el erotikus epigrammáiban is, melyek mennyiségileg is vetekszenek a szatirikus nemből írottakkal. Ezekben a 15. század megváltozott humanista erkölcsi felfogása tükröződik. Mintája itt – Martialis mellett – Antonio Beccadelli, aki 1426-ban tette közzé hírhedt Hermaphroditusát, melyet a hivatalos egyház elítélt. Irodalmi mintái elsősorban stiláris megoldásokra adtak példát és felbátorították, az élményanyagot a ferrarai diákélet nyújtotta. Erotikus epigrammáiban a kamasz társaság lefojtott, majd ki-kirobannó erotikáját, vágyait, beszédmódját, egész atmoszféráját örököltette meg a humanista költészet irodalmi eszközeivel.

Ő a világ első kamasz-költője, aki – tizenhetedik születésnapjára írt epigrammájában – forrongó önmagát és magán keresztül a kamasz fiú testi és szellemi öntudatra ébredését versbe rögzítette (*De sua aetate* (Életkoráról)). Nyers szókimondás, az apró részletekben megnyilatkozó tárgyiasság, másrészt sanda sejtetések, obszcén utalások, két, sőt egyértelmű szójátékok, megjátszott álszentség, illetve frivolitás és a meglepő fordulatokra, groteszk túlzásokra épített költői technika jellemzik epigrammáit. Tömörek, kerek, rafinált irodalmi igénytelenséggel kiszámítottak, ugyanakkor az olvasóra cinkosan kacsintó, pajzán kamasz-humorról telítettek.

Hová cipeltek cimboráim, hová? – játssza meg az ártatlan ügyefogyottat egyik epigrammájában (*Conqueritur, quod se, socii ad lupanar seduxissent* (Panaszkodik, hogy társai bordélyházba csalták)). Csak nem a fertelmes bordélyházba? S miután rendre leírta az ott tapasztaltakat, kezdi el újra a sopánkodást: becsaptatok, azt mondtátok, hogy sétálni visztek; megálljatok csirkefogók, "ezt megtudja ma még Guarino tőlem".

Választott versformája, a hendekasyllabus (– – | – ◡ | – ◡ | – ◡ | – ◡ |), gyors ritmusával kitűnően érzékelteti a kirándulás izgalmas voltát. Az irodalmi paródia eszközeit is szívesen használta. Például egy bizonyos Orsolya titkos bájainak megörökítéséhez a középkorban szentnek tisztelt Vergilius Aeneise híres hatodik énekének alvilágleírásából kölcsönözte a fordulatokat és a színeket (*De vulva Ursulae* (Orsolya p...járól)).

{232.} Erotikus epigrammáinak egy részét szintén ciklusokba rendezte. A legsikerültebb, legtöbb leleménnyel kivitelezett ciklusa az az öt epigrammából álló füzér, melyben Linus atya "ördögűzésének" állított emléket (*In Linum docentem pedicare* (A fajtalanakadásra tanító Linusra) stb.). "Szent Ferenc szigorú szerzetének tagja" és "az üdvösséget adó ige hirdetője" a fiúkat szerette, s ezt a ténykedését – állítólag – ördögűzésnek minősítette. Janus ezt a poént ragadja meg és variálja el nem apadó ötletességgel, s közben az imádságot, a böjtöt, a gyónást is elég vaskosan kifigurázza.

Mennyiségileg jelentékeny csoportot alkotnak az ún. monumentális epigrammái is. Ezek rövidebb dicsőítő, hálálkodó költemények, sírversek stb. Az ezeknél követett mintái: a görög epigramma-írók, valamint Martialis és Statius. Tárgyuk miatt érdekeltőbb közülük Ferrara fejedelmének, Leonellónak epitáfiuma a mecénásához, Marcellóhoz, valamint a Guarino-családra írt epigrammái. (*Epitaphium Leoneili ducis Ferrariae* (Leonello ferrarai fejedelem sírfelirata), *Ad Marcellum* (Marcellóhoz) stb.). Művészileg messze alatta maradnak a

másfajúaknak, szokványos humanista sablonokból összerótt rutinmunkák, ritkán csillan fel bennük Janus sziporkázó szelleme.

Epigrammaköltészete a ferrarai években kulminált, Padovában s különösen itthon viszont megcsappant és belső arányaiban is erősen megváltozott. A pécsi püspök – egy alkalmat kivéve – már nem írt erotikus epigrammákat, szatirikusat is eléggé csekély számban: két politikai célzatút udvari költő minőségében, a magyar koronát Mátyásnak kiszolgáltatni nem akaró Frigyes császár ellen; s néhány magánjellegűt, melyekben egy Antal nevezetű papot, illetve püspöki helynökét, Huendler Vitust csipkedi, vagy a Budán vendégeskedő barátját, Galeotto Marziót ugratja (De corona regni ad Fridericum caesarem (Frigyes császárhoz a királyi koronáról), In Antonium hospitem (A vendégeskedő Antalra), In Vitum (Vitusról), Ad Galeottum (Galeottóhoz) stb.).

Egy alkalommal azonban az egykori félelmetes szatirikus és erotikus epigramma-író régi ragyogásában feltámadt, mégpedig egy mesterien megszerkesztett epigramma-bokorral, melynek szenvedő hőse II. Pál pápa, kinek beiktatásán – 1465-ben – Mátyás király követeként épp ő mondta az üdvözlő beszédet, sőt egy dicsőítő epigrammával is tisztelgett színe előtt. A pápa azonban, nem tudni miért, megneheztelt rá, s Budára küldött követe, Girolamo Lando krétai érsek révén Mátyás királynál befeketítette. Janus a pápai követet Galeottóhoz írt, szellemes levélben gúnyolta ki, a pápát pedig öt epigrammával, melyekben a pápa (= atya, apa) természetes apaságát vette célba (De Paolo summo pontifice (Pál pápáról), Quare nunc, ut quondam, summorum pontificum testiculi, non explorantur (Miért nem vizsgálják meg manapság a pápák heréjét, mint hajdan?) stb). Ez a remekbe készült, vitriolos epigramma-ciklus a Guarino-panegyricus mellett Janusnak talán a legnagyobb karriert befutott alkotása. Méltán került a leghíresebb antiklerikális gyűjteményekbe. A nagy lengyel reneszánsz költő, Jan Kochanowski lengyelre fordította és {233.} versei közé bekebelezte. Ludwig Pastor, a pápák történetének múlt századbeli írója, II. Pált a "rákent rágalmak" alól tisztázni igyekezett, s ennek során Janust is, kit történetírónak gondolt, felháborodott hangon próbálta cáfolni. Hátha még tudta volna, hogy ez a "Historiker" az anyaszentegyház püspöke volt!

Magyarországi évei alatt írt epigrammái – ezekből sincs több két tucatnyinál – zömükben Mátyás királyt, Hunyadi Jánost és nagybátyját, Vitéz Jánost dicsőítik a humanista udvari poézis fordulataival, sablonjaival. Például az ifjú királynő nevében hívja vissza a háborúból Mátyást, nagyságát és győzelmét ünnepli (Conqueritur de mora regis Matthiae in Moldavia (Panaszkodik Mátyás király Moldvában való hosszas időzése miatt), Gratulantur de duplici victoria Matthiae (Mátyás kettős győzelmét ünnepli) stb). Az Itáliában írt monumentális epigrammák szerves folytatásai, színvonalas rutinversek.

A néhány lírai foganású már jóval sikerültebb. Ezekben önmagát adja, s a közvetlen, belső személyi érdekelttség hevülete az epigrammát lírai verssé gazdagítja. A római követjárásról visszatért Kosztolányi Györgyöt például verssel hívja meg, melynek minden sorát átfűti Itália utáni mély nosztalgiája (Ad Polycarpum (Polycarpushoz)). Két másikban Marshoz, illetve Jupiterhez fordult, békéért könyörögve "megfáradt pannon népe" számára (Ad Marlem, precatio pro pace (Mars istenhez békességért), Pro pace (Békéért)). Hazai epigrammaköltészetének a csúcsa, az 1466 márciusában Pécsen írt, De amygdalo in Pannonia nata (Egy dunántúli mandulafáról) című pedig már epigramma-formába sűrített elégia: Herkules ilyet a Hesperidák

kertjébe' se látott,
Hősi Ulysses sem Alkinoos szigetén.
Még boldog szigetek bő rétjein is csoda lenne,
Nemhogy a pannon-föld északi hús rögein.
S íme, virágzik a mandulafácska merészen a télben,
Ám csodaszép rügyeit zúzmara fogja be majd!
Mandulafám, kicsi Phylis, nincs még fecske e tájon,
Vagy hát oly nehezen vártad az ifju Tavaszt?
(Weöres Sándor ford.)

A vers apropója, külső ihletője egy meglepő, szokatlan természeti tűnemény: a Mecsek déli lejtőjén, talán a pécsi püspöki kertben, tél idején virágba borult mandulafa. A nem mindennapi látvány megragadja, a fácska friss, üde szépsége s a reménytelen virágbontás meghökkentő merészsége szíven üti. Nyomban magára, saját sorsára gondol. A látottat jelképnek érzi: ő, igen ő ez a dunántúli mandulafa. Korán nyitott ki, virágai a pannón télen halálra vannak ítélve ... Ez a közvetlenül ki nem mondott mondanivaló az epigramma tulajdonképpen, belső ihletője.

{234.} Egy humanista poétának mindez még kevés. Hogy vérbeli tudós poéma szülessék, a külső és belső valóságélmény mellé társul harmadiknak az antikvitás, a vers szöttezésbe gazdagon szöve a mitológia aranyszálait. Az antikvitás bűvöletében a mecseki mandulafácska a Hesperidák kertjének legendás, aranyalmát termő fájává szépül. S ilyet nem látott "hősi Ulysses sem Alkinoos szigetén" – halljuk a Homéroszt fordító költő olvasmány-reminiszcenciáját. S végül mi más lehetne, mint az Ovidius-i mitológikus Phyllis, a monda szomorú sorsú királylánya, ki bánatában, mivel jegyesét, Demophoónt reménytelenül, hiába várta, öngyilkos lett, s a kegyes istenek mandulafává változtatták. Az egykorú értő, a "candidus lector" legérzékenyebben épp erre a tudós leleményre, az "inventio poetica"-ra rezonált, ezen mérve le a poeta doctus nagyszerűségét, illetve silányságát.

A látott valóság, a mögéje sűrített jelképiség s a velük együttlélegző antikvitás, mitológiai példázat humanista "szentháromsága" felbonthatatlan egységbe ötvöződik, magas költői, művészi feszültséget teremt. A vers ezért tudja oly megkapó erővel, oly intenzíven sugározni máig a bukott, beteg ember, a feudális Magyarországra korán érkezett reneszánsz költő tragédiáját.